

חנוך גמליאל

על מילונים ועל מילים

סקירה על ספרו של אהרן ממון, מילונאות עברית: מילונים ומילים

ירושלים: מוסד ביאליק, תשפ"ד

"מלון – ספר מקבצות בו כל המלים שבלשון מהלשונות ומסדרות על פי סדר א"ב שיקל לאדם למצאן ומבוארות על פי משמעתן וגזרותיהן מהשרשים" – זו ההגדרה במילון בן-יהודה למילה מילון. לצד המילה יש סימן שזו מילה שהוא חידש. ואכן הוא מוסיף בערך זה הערה: "וכבר השתמשו בו הרבה בעתונים ובספרים" (כרך ו, עמ' 3029)

למעשה זו המילה העברית הראשונה שחידש אליעזר בן-יהודה. הוא יצא נגד הצירוף "ספר מילים" שהוא בבואה של הצירוף הגרמני – wörterbuch – ועיקר טענתו היא על דרך התצורה. שפות אירופיות רווחת בהן דרך התצורה של הדבקה, הרכבה של שתי מילים, יוצרת מילה חדשה, וכך בדיוק היא המילה הגרמנית הנידונה wörterbuch – הרכבה של המילה wörter [=מילים] עם המילה buch [=ספר]. אולם דרך התצורה המקובלת בעברית היא יצירת מילים בשילוב שורש ומשקל, או בהוספת צורן למילה קיימת.

חיים רוזן הציג את החידוש הזה באופן שונה במקצת, הוא ראה בו מעבר מהרכבים ליצירת יחידה של מילה אחת, אך לדעתו יש בזה השפעה לועזית (1977, עמ' 86). אולם נדמה שהצדק כאן עם בן-יהודה, משום שיצירת מילה בדרך של הוספת צורן לבסיס או שילוב שורש ומשקל היא דרך המלך במילון העברי לדורותיו. הנכון הוא שהעולם המודרני הצריך מושגים חדשים רבים, ואלה נענו בתחדישים רבים בלשונות אירופה, וכמובן נצרכו גם בלשון העברית המתחדשת. זו דרכה של לשון, שהיא ראי של המציאות החברתית והתרבותית. ואכן, אין כמו עיון במילון כדי לחשוף את ההתחדשות הזאת. גם המבט על המילונות עצמה אופייני לעידן המודרני, והוא נושאו של הספר שלפנינו.

המילונות העברית איננה חדשה, היא פעילה כבר למעלה מאלף שנים, ובתקופתנו, תקופת תחיית הלשון, הולכת פעילות זו ומתעצמת. ועדיין, נדמה שחסר לקורא המשכיל ספר שיתן לו מבט כללי על התחום ויכניס אותו להיכל המילונים. הספר שלפנינו ממלא את הצורך הגדול הזה בכך שהוא מצייד את הקורא בסקירות מגוונות על המילונות העברית מראשיתה ועד ימינו, ומוסיף גם מחקרים נקודתיים על כמה סוגיות, שיש בהם כדי לתת למעיין מושג על התחום העשיר הזה, נושאו ובעיותיו.

המחבר הוא גברא רבא בתחום, רשימת פרסומיו כוללת ספרים ומאמרים רבים בתחום זה. נציין רק כמה מהם, בראשם מהדורה מדעית חדשה של מחברת מנחם בן סרוק עם ביאור מפורט המשווה לפירושים מילוניים מהמזרח ומהמערב (ממון ומירסקי, תשפ"ד); מחקרו החשוב על השימוש בערבית לביאורי מילים מן המקרא [באנגלית] (Maman, 2004); עריכת ופרסום המילון של הרכיב

העברי בלשונות היהודים (ממן, תשע"ט); ופרסום שרידי המילון של רב האי גאון, כתאב אלחאוי (ממן, תש"ס).

הספר הוא אסופת מאמרים, חלקם הופיע בעברית וחלקם בלועזית, וכולם הופיעו בבמות שונות. כל כינוס כזה מסייע לחוקרים וללומדים המתעניינים בתחום, כי הוא מאפשר למתעניין למצוא בקלות ובנוחיות את המאמר, ונוספו להם מפתחות המקלים ומסייעים ללימוד ולחקר. זאת ועוד: אסופת המאמרים הזאת מספקת תמונה מסוימת שעשויה להוות נקודת פתיחה להמשך מחקר מעמיק בתחומים השונים.

שלושה שערים בספר. השער הראשון כולל מאמרים שעוסקים במילונים, השער השני כולל מאמרים שעוסקים במילים, ובשער השלישי שלושה מאמרים על המילונות העברית החדשה.

נסקור כאן כמה מן המאמרים המגוונים שבספר, בתקווה שהם ייצגו את המגוון והעושר הטמון בו. המאמר הראשון "המילונאות העברית עד סביב 1650" כשמו כן הוא, סוקר את העיסוק בתחום עד העת החדשה, ונותן תמונה קצרה ותמציתית של המילונים, מחבריהם, שיטתם ודרכם. סקירה זו יכולה לשמש כל מתעניין הרוצה להכיר את התחום והפעילות בו עד לעת החדשה.

כמה מאמרים מוקדשים למחברת מנחם בן סרוק, שזכתה לאחרונה לההדרה מדעית מבוארת בידי המחבר ובידי חננאל מירסקי. מאמר מעניין ביותר הוא המאמר הבוחן את הצלחתה היחסית של המחברת לעומת מקביליה – "למידת הישרדותם של חיבורים בחכמת הלשון: שלושה מקרי מבחן". כאן מנסה המחבר לברר מה גורם למילון להפוך לספר נפוץ ומקובל המשמש דורות רבים. הוא מעמת את המחברת שכתב מנחם בן סרוק עם מילונו של רב האי גאון, 'ספר המאסף' [=כתאב אלחאוי] ועם מילונו של רבי שמואל הנגיד, ספר העושר [=כתאב אלאסתע'נאא]. שני האחרונים נכתבו על ידי אישים ידועים ומפורסמים, בעלי מעמד והשפעה בזמנם ואף בדורות רבים אחרי זמנם, ואף על פי כן דווקא מחברת מנחם בן סרוק היא שהאריכה ימים לעומת שניהם. ממן דן בשאלה זו מצדדים שונים, ובסופו של דיון מרתק הוא תולה את הצלחתה היחסית של המחברת בקיצור שבה, בכך שהיא שירתה בצורה יעילה ביותר את הלומדים, וכמובן גם בהיותה כתובה בלשון העברית, עובדה שאפשרה לה להתפשט למרחב שאינו דובר ערבית.

מאמר נוסף מתאר את שיטתו של רב האי גאון במילונו המקיף, 'ספר המאסף' [=כתאב אלחאוי]. מילון זה נערך בשיטה מיוחדת – השיטה האנגרמטית. בשיטה זו עורך המילונאי את כל השורשים האפשריים מצירוף אותיות מסוים, וכוללם תחת אב-ערך שהוא השורש הראשון ברשימה זו לפי האלפבית. לדוגמה, ברצף האותיות גר"ש יבואו הערכים גרש, גשר, רגש, שגר, וכן הערכים התיאורטיים שר"ג ורש"ג. כל אלה יופיעו תחת הערך גר"ש, כי האות גימ"ל קודמת להם באלפבית. לפיכך ערכי המילון הולכים ופוחתים ככל שמתקדמים בסדר האלפבית. שיטה זו יסודה במילונות הערבית, ורב האי השתמש במילונות הערבית ואף ציטט את המילון הערבי הראשון – כתאב אלעין, ספרו של המדקדק הערבי הראשון הידוע לנו בשמו, אלח'ליל. מילונו של רב האי הקיף את העברית והארמית של המקרא, לשון חכמים התרגומים והתלמודים. המאמר מציג את השיטה, מעלותיה וחסרונותיה, ומשווה אותה לחיבור דומה, אך קטן בהיקפו, של המדקדק הקראי אבו אלפראג' הרון.

הצגת השיטה המילונאית הזאת, שאיננה מקובלת עוד, מעמידה את המעיין על הדרכים השונות העומדות בפני המילונאי החפץ לארגן את ערכי הלשון בצורה שיטתית שתאפשר הן מיצוי מלא של החומר הן אפשרות חיפוש יעיל ומהיר של מילה ספציפית.

השער השני בספר עוסק במילים ספציפיות, ונזכיר כאן לדוגמה את המאמר העוסק במילים המורכבות בעיני חכמי הלשון בימי הביניים, והם מה שמכונה היום "הלחמים". דרך תצורה זו מוכרת בימינו לכול, כגון במילים כגון 'תפוז' [> תפוח+זהב] ; 'רמזור' [> רמז+אור] 'רכבל', 'מדרחוב' ודומיהן. המאמר עוסק בדעותיהם של חכמי הלשון בימי הביניים על התופעה, בעיקר כלפי מילים מן המקרא. הלחמים אינם דרך המלך בתצורת מילים עבריות, רוב המילון המקראי בנוי בשיטה של סירוג שורש ותבנית, וחלקו בשיטה של הוספת צורן סופי. עם זאת, היו מילים מקראיות שפורשו בידי חכמי הלשון כבנויות מהלחמים. דוגמה ידועה היא המילה 'צלמוות', ונחלקו הדעות אם היא גזורה מהבסיס 'צלם' בתוספת צורן -ות או שמא יש כאן הרכב של שתי מילים: 'צלי' + 'מוות'. ממן סוקר דעות שונות של מדקדקים ומילונאים בתקופת הביניים, עד כמה היו מוכנים לנתח מילים בתור הרכבים, ומהן הסיבות שהניעו אותם לכך: שיקולים סמנטיים ובעיות תצורה. דעות בנושא זה מצויות כבר בספרות חז"ל, וכפי שמראה ממנו, יש לא מעט הצעות בספרות חז"ל לבאר מילים מקראיות בתור הלחמים, ואינך יודע אם בעיניהם היה זה גיזרון של פשט, או שמא ראו בו דרשה מכלל הדרשות.

בשער האחרון אנו מתוודעים לכמה היבטים של המילונות העברית החדשה. המאמר "מילון המרכיב העברי בחכיתיה מאת יעקב בן-טולילה" הוא סקירה על ספרו, ומאפשר לקורא הצצה לעולם לשונות היהודים מן הזווית המילונית. החכיתיה היא להג של ספרדית-יהודית שהתפתח בצפון אפריקה בפי מגורשי ספרד, שבאו לשם עם לשונם ושמרו עליה במידת מה, אם כי פחות מאשר דוברי הספרדית שהיגרו לשטחי האימפריה העותמאנית ולשונם ידועה בתור לאדינו. ממן פורש בפני הקורא סקירה תמציתית על החכיתיה, ובהמשך סוקר את מאפייני המילון תוך הדגמה ממילים עבריות שונות כפי שנשתקעו בלהג זה. המאמר מציג בצורה יפה דוגמות של מילים עבריות שנכנסו לאחת מלשונות היהודים הפחות-ידועות, כגון הביטוי 'מטות מסעי' במשמעות 'שני חברים שהם תמיד ביחד' בשל המנהג שהיה לקרוא שתי פרשות אלה מחוברות גם בשנים מעוברות; או הביטוי 'מצה שמורה' לציין באופן מטפורי 'אדם ללא רבבי', 'בעל אמינות לעילא ולעילא'. ויש כמובן מילים וביטויים שרווחים בכל לשונות היהודים כמו צירופי הערך 'מזל', או הצירוף המקראי הרווח בלשונות יהודים רבות: 'לא תקום פעמיים צרה' [על פי הפסוק בנחום א 9].

בפתח הספר ממן מציין שהעיון במילונים לדורותיהם משקף את תולדות העברית עצמה, ואכן רושם זה מתקבל גם מאסופת המאמרים שלפנינו. אומנם, הפעילות המילונאית החלה אחרי שחדלה העברית להתקיים כלשון אופפת כול, ולכן תקופת חיותה הקדומה בימי המקרא והמשנה אינה זוכה לדין בספר. אבל העיסוק הנרחב בלשון המקרא בתקופת הביניים, וכן בלשון חכמים, כל אלה מקבלים בספר ביטוי ניכר. גם לשונות היהודים זוכות כאן לכמה מאמרים המציגים אותם, ואף תחיית הלשון מקבלת סקירות קצרות.

המחבר מציין, בעקבותיו של דוד טנא (תשמ"ה, בפרט עמ' 138–143) שהעיסוק המילוני בעברית לאורך הדורות מהווה כלי לבחינת מידת ידיעת העברית באותם זמנים ובאותם מקומות. לפיכך יש בדיונים שבספר גם מבט על העברית ותולדותיה.

היריעה שפורש המחבר רחבה מבחינת הזמן, ומעמיקה מבחינת הדיון הלשוני בסוגיות השונות, הן בכללים הן בפרטים. המפתחות המפורטים בסוף הספר מאפשרים למתעניין למצוא בקלות דיונים על מילים, נושאים ומקורות, ומגדילים את השימושיות של הספר.

לסיכום, עלינו להחזיק טובה לאהרן ממן שכינס אסופת מאמרים זו, אשר מאפשרת היכרות ראשונית, גם אם חלקית, עם עולם המילונאות העברית. יש באסופה כדי לתת ידע כללי ובסיסי על המילונאות העברית, והיא אף מעוררת את הקורא והמעניין להמשך לימוד ומחקר בתחום חשוב זה.

מקורות

טנא, ד' (תשמ"ה). לענין אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים. *מחקרים בלשון, א*, 101–155.

ממן, א' (תש"ס). שרידי מילון 'כתאב אלחאווי' לרב האי גאון מאוספי אדלר וטילור-שכטר. *תרביץ, סט*, 341–421.

----- (תשע"ט). מילון משווה למרכיב העברי בלשונות היהודים: על יסוד האוסף של שלמה מורג ז"ל (עדה ולשון ל"ו). ירושלים: המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל.

ממן, א', ומירסקי, ח' (תשפ"ד). מחברת מנחם בן סרוק – מהדורה ביקורתית מבוארת. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

Maman, A. (2004). *Comparative Semitic Philology in the Middle Ages from Sa'adia Gaon to Ibn Barūn (10th-12th c.)*. Leiden: Brill.

Rosen H. B. (1977). *Contemporary Hebrew*. The Hague–Paris: Mouton.